

اوضاع کلی جهان اسلام

محمد رضا حافظ نیا

۳- آب و هوا: (مراجعه به نقشه آب و هوایی)

حدود ۴۵ تا ۶۰ درجه اقلیم معتدله عرض وسط وجود دارد که البته در بعضی نقاط این اقلیم بصورت مدیترانه‌ای و یا مرطوب نوع اقیانوسی و در بعضی نقاط صورت خشک و صحرایی را بخود می‌گیرد که متأسفانه نوع سوم آن قسمت زیادی از جهان اسلام واقع در عرض بالا تر را در بر می‌گیرد (صحرای قزل قوم و تاریم).

جهان اسلام بجز آب و هوای اقیانوسی و قاره‌ای سرد و قطبی، بقیه اقلیمها را دارا می‌باشد. زیرا این اقلیمها مخصوص عرضهای جغرافیایی بالا می‌باشد. اقلیمهای غالب در جهان اسلام عبارتند از اقلیم استوایی گرم و مرطوب، نیمه استوایی، صحرایی و خشک - نیمه صحرایی - مدیترانه‌ای و کوهستانی. علاوه بر این غالباً اقلیمهای دیگر با دامنه وسعت محدودتر و محلی‌تر (در تحت شرایط محلی) وجود دارند که از ذکر و تشریح عوامل ایجاد آنها در این مجموعه خودداری می‌شود. عوامل اصلی که اقلیم جهان اسلام را تحت تاثیر خود قرار می‌دهند عبارتند از

۲- کوهستانها و بادهای بارانی: همانطور که در بخش ناهمواریها ذکر شد کوهها نقش بسیار مهمی در اقلیم جهان اسلام دارند. جبهه‌های رویه باد و دریا از رطوبت و پوشش نباتی نسبتاً چشمگیری برخوردار بوده در حالیکه جبهه‌های پشت و بطرف داخله، خشک و عریان می‌باشند. در حقیقت کوهها منبهای خصوصیت ارتفاعی آنها، به کمک بادهای در اقلیم مناطق اثر می‌گذارند. رشته کوه اطلس در جبهه شمالی که رویه بادهای باران آور مدیترانه است از رطوبت زیادی برخوردار بوده و پوشش نباتی آن نسبت به جبهه دیگر متراکم و قسمت اعظم جمعیت را بخود جذب کرده است. در حالیکه جبهه داخله (بطرف صحرا) فاقد پوشش نباتی چشمگیر و محل تجاوز اقلیم صحرایی خشک و خطرناک و ناپدید کننده می‌باشد. کوههای توروس با جهت غربی - شرقی باعث نفوذ دادن رطوبت و ابرها و بادهای باران آور به داخله کوهها شده و داخله کوهها رطوبت زیادی را دریافت می‌دارند. ادامه این حرکت بادهای بطرف شرق و برخورد به رشته زاگرس است که مانع از نفوذ کامل آنها بداخل فلات ایران می‌گردد و بادهای رطوبت خود را در دامنه‌های غربی زاگرس بجای می‌گذارند و بهمان اندازه که بادهای از داخل دره‌ها بطرف شرق و به دامنه‌های شرقی زاگرس می‌رسد این دره‌ها و دامنه‌ها رطوبت بیشتری جذب کرده و چهره دامنه‌های شرقی با دره‌های آنها با هم فرق دارد و بطور کلی دو دامنه متفاوت در شرق و غرب زاگرس ایجاد می‌کند. نزول بادهای سرد و خشک سیبری و باردار شدن آنها در روی دریای خزر و حرکت آنها بطرف جنوب و جنوب غرب به دامنه‌های شمالی البرز برخورد کرده و تقریباً

عرض جغرافیایی - کوهستانها و بادهای بارانی - وسعت بدنه‌های خشکی و سایر عوامل.

۱- عرض جغرافیایی: عرض جغرافیایی نقش عمده‌ای در تعیین نوع اقلیم جهان اسلام دارد. عرضهای پائین و تا ۱۰ درجه شمالی و جنوبی (حول و حوش خط استوا) از اقلیم مرطوب استوایی برخوردار است. تا حدود عرض ۲۰ درجه از نوع اقلیم نیمه استوایی و استپی و هلفی ساوان و از حدود ۲۰ تا ۳۰ درجه گمربند صحرایی و خشک جنوب استوایی می‌باشد. از حدود ۳۰ تا حدود ۴۵ درجه اقلیم مدیترانه‌ای و یا معتدله و از

که بنگلادش و جزایر مالدیو و قسمتی از پاکستان را در بر می گیرد و دیگر از انواع فرصی آن اقلیم نیمه استوائی (دارای فصل خشک و بارندگی) است که قسمت زیادی را در جنوب صحرای آفریقا تا منطقه استوائی اشغال می کند، پوشش نباتی آن از نوع ساوان و علفی و همراه با تک درخت می باشد.

ب: اقلیم صحرائی: همانطور که ذکر شد قسمت زیادی از جهان اسلام را در بر گرفته است که یا ناشی از عرض جغرافیائی (مدار رأس السرطان) یا کشیدگی خشکیها و یا مجموع اینها می باشد. این اقلیم، صحرای عرض وسط چون قزل قوم ناریم و ترکستان و صحرای جنب استوائی در آفریقا - شبه جزیره عربستان - فلات ایران و قسمتهائی از پاکستان و افغانستان را در بر می گیرد. در این مناطق اختلاف درجه حرارت شب و روز خیلی زیاد است یعنی شب زیاد سرد و روز زیاد گرم می شود و فرسایش فیزیکی و مکانیکی زیاد صورت می گیرد و اغلب شن زارها را بوجود می آورند که این جریان ناشی از خشک بودن هوا و کمبود رطوبت نسبی جو است. البته دلایل دیگری هم دارد که اینجا محل ذکر آن نیست. پوشش نباتی این مناطق ضعیف بوده و از نوع گیاهان خشن و سخت که در برابر بادهای سخت و توده های شن بتوانند مقاومت نمایند بوجود آمده است. اقلیم نوع صحرائی در حواشی صحرای آفریقا در جنوب و شمال آن قرار دارد و شامل نیمه صحرائی جنوب استوائی با پوشش نباتی ضعیف تر از ساوان و قوی تر از صحرا با دره های مشکوک و واحدهای محل تمرکز جمعیت می باشد. در آفریقا - عربستان - ترکیه و فلات ایران تا نزدیکی فلات پامیر از این نوع اقلیم وجود دارد. اقلیم نیمه صحرائی عرض وسط در نواحی جلگه قزاقستان تا شرق حوضه تاریم ادامه می یابد و از استپ عرض وسط پوشیده شده که در قسمتهای شمالی به خاک سیاه و بسیار حاصلخیز معروف به چرنوزیوم می پیوندد.

رودخانه سیحون و جیحون: از فلات پامیر و مرتفعات هندوکش سرچشمه گرفته و از ذوب برف این منابع تغذیه می کنند و بر اثر جریان آنها در صحرای خشک قزل قوم جلگه های آبرفتی خوبی بوجود آمده است (ماوراء النهر) این دو رودخانه می توانند از منابع مهم تولید برق آبی و شبکه های آبرسانی کشاورزی باشند.

رودخانه کرخه و کارون: از کوههای زاگرس سرچشمه گرفته و بطرف جنوبغرب جلگه حاصلخیز خوزستان را بوجود آورده و مشروب می نماید و پس از تلاقی با دجله و فرات به خلیج فارس می ریزد.

تمام رطوبت خود را در این دامنه ها بجا می گذارند در حالیکه دامنه های جنوبی البرز مشرف بر فلات داخلی ایران فاقد بارندگی و پوشش نباتی چشمگیر است. رشته هندوکش و فلات پامیر و هیمالیا در اثر برخورد بادهای موسمی جنوب به دامنه های جنوبی آنها باز از دو جبهه متضاد در شمال و جنوب برخوردارند و کشمیر در جنوب فلات پامیر و شمال بنگلادش از نقاط پرباران و درجه اول جهان محسوب می شود، در حالیکه دامنه های شمالی آنها مشرف به صحرای خشک قزل قوم و تاریم است: فلات اتیوپی و برجستگیهای شرقی آفریقا رطوبت ناشی از بادهای باران آور اقیانوس هند را گرفته و مانع از ورود آنها به داخل فلات خشک آفریقا و صحرای سودان می شوند، بطور کلی تمام مرتفعات بطور عموماً و جزئی روی بادهای جریانهائی هوائی اثر گذاشته و دامنه های متضادی را بوجود آورده اند. نتیجه این عمل و عکس العمل این می شود که دامنه های روبه باد که از رطوبت و پوشش نباتی و استعداد مفید جهت کشاورزی برخوردارند جمعیت زیادی را بخود جذب کرده، در صورتیکه نقش جمعیت پذیری جبهه های پشت به باد به دره ها و نقاطی که بیشتر از اطرافشان (که دارای اقلیم سخت صحرائی است) رطوبت دریافت می کنند منحصر و محدود می شود. مرتفعات خط استوا با ایجاد هوای معتدل نقش جمعیت پذیری بسیار سازنده دارند.

۳- بدنه های خشکی: وسعت بدنه های خشکی در بوجود آمدن اقلیمهای صحرائی و خشک موثر است کشیدگی قاره آفریقا در طول و عرض جغرافیائی که باعث محدود شدن تماس خشکی با آب می شود و کشیدگی قاره آسیا و عدم ارتباط داخله آن با آبهای آزاد و اقیانوسها منجر بایجاد اقلیم صحرائی خشک آفریقا و آسیای مرکزی می شود. از طرف دیگر علاوه بر گسترش این خشکیها، اکثر آنها بر مسیر مدار رأس السرطان قرار دارند (آفریقا - شبه جزیره عربستان - فلات ایران و غیره) که بشوئه خود در ایجاد اقلیم صحرائی موثر است. یعنی دو عامل اصلی مدار رأس السرطان و گستردگی خشکی دست بدست هم داده و عمدتاً موجب اقلیم صحرائی شده اند.

انواع اقلیمها:

الف: اقلیم استوائی: این اقلیم مخصوص نوار استوائی تا عرض درجه شمالی و جنوبی است که دارای رطوبت فوق العاده و همه روزه است. رطوبت زیاد و گرمای بالای آن هوای یکنواخت و بدون حرکتی ایجاد کرده که در دشتها و نواحی پرت تحمل ناپذیر است. ولی وجود قله های کبک و کلیما تاجارو و فلات اتیوپی و مرتفعات جزایر اندونزی در خط استوا آب و هوای معتدل و یکنواختی در تمام سال ایجاد کرده که نقش موثری در جذب جمعیت دارند و ارو پائیان استعمارگر از اروپا برای سکونت در این مرتفعات حرکت نموده و زندگی کیفیشان را بر دسترنج بومیان این مناطق استوار می کردند. آفریقای استوائی - سواحل خلیج گینه - جزایر اندونزی و میندانائو - شبه جزیره مالاکا دارای اقلیم استوائی هستند و پوشش گیاهی آنها خیلی متراکم و از نوع جنگلهای استوائی می باشد. یکی از انواع فرصی این آب و هوا اقلیم موسمی است

اوضاع کلی جهان اسلام

۳- د. اقلیم کوهستانی: کوهستانها در عرضهای پائین و وسط و بالا آب و هواهای مختلفی را ایجاد می کنند و در حقیقت نوع کوهستانی که در ذهن ما وجود دارد مخصوص مناطق عرض وسط است. در عرضهای پائین و استوائی همانطور که ذکر شد کوهستانها هوای مطبوع و معتدل در تمام سال ایجاد می کنند. کوههای قفقاز - فلات پامیر - کوههای تیانشان - البرز - کوههای ترکیه آب و هوای کوهستانی دارند.

این مجموعه کلسی، خلاصه ای از آب و هوا و نواحی آب و هوایی جهان اسلام بود که کمتر به بحث درباره آب و هواهای فرعی پرداخته شد و هدف همان پیدا نمودن دید کلی درباره اقلیم جهان اسلام می باشد.

۴- آنها: اقلیم غالب صحرائی و نیمه صحرائی و وسعت دامنه عمل آن با خصوصیت برجسته اختلاف زیاد درجه حرارت شبانه روز و خشکی ناشی از کمبود رطوبت جو آن، امکان وجود آب را محدود می سازد. بنا بر این در مناطق صحرائی، رودخانه یا منبع آبی که از خود منطقه سرچشمه گرفته باشد وجود ندارد و رودخانه ها از یک خصوصیت مشترک برخوردارند و آن اینست که اکثر آنها از منطقه پرآب سرچشمه گرفته و بستر خود را در مناطق خشک و نیمه خشک (صحرائی) حفر کرده اند و بالاخره به اقیانوسها و دریاهای آزاد و یا حوزه بسته داخلی می ریزند.

رودخانه نیل: سرچشمه آن فلاتهای مرتفع و پر باران اتیوپی و کوههای استوائی و دریاچه و یکتوریا که در قلب منطقه پر باران استوائی قرار گرفته می باشد و مسیر طولانی آن در صحرائی آفریقا تا دریای مدیترانه امتداد می یابد. نکته قابل توجه در نیل این است که مصادف با تابستان که دوره رشد و نمو گیاهی و بهره دهی کشاورزی در این ناحیه است و بالتسبیه به آب بیشتر جهت آبیاری زمینهای واقع در حاشیه و دشتهای رسوبی آن احتیاج است. بارانهای تابستانی استوا و مناطق نیمه استوائی فرو می ریزند و طغیان آنها باعث می شوند و شاید این رودخانه با بستر آرام خود در کیلومترها راه (نه در تمام طول بستر) تنها رودخانه ای در جهان اسلام می باشد که قابل کشتیرانی است. وجود تندآبهای ناشی از اختلاف جنس طبقات بستر رودخانه و سدبندی بر روی این رودخانه می تواند منابع عظیم تولید برق آبی را ایجاد نماید و شعبه های آن هر کدام می توانند بالقوه دارای نیروی عظیم برق آبی یا هیدروالکتریک باشند و شبکه های تأمین آب کشاورزی را ایجاد نماید.

رودخانه دجله و فرات: از کوههای توروس ترکیه سرچشمه می گیرند و در ناحیه نیمه صحرائی شبه جزیره عربستان (عراق فعلی) جریان یافته و پس از الحاق رودخانه های کرخه و کارون از شرق به آنها به رأس خلیج فارس می ریزند و یکی از بهترین جلگه های آبرفتی را بنام بین النهرین بوجود می آورند.

رودخانه سند: از فلات پامیر سرچشمه گرفته و شعبات آن با جهت شمالشرقی - جنوبغربی جریان یافته و به دریای عمان می ریزند و جلگه حاصلخیز سند را بوجود می آورند. ادامه دارد

فلات یکنواخت و مرتفع آفریقا پس از اتصال ناگهانی با جلگه های ساحلی اطراف، در شکل و بستر و شیب و جریان رودخانه ها مؤثر است. بنا بر این در این تندآبها و قطع شبیه ناشی از اختلاف جنس طبقات، بالقوه نیروی عظیمی از برق آبی نهفته است که مهمترین آنها رودخانه های نیجر و سنگال می باشند.

این چند رودخانه ای که ذکر شد بطور نمونه از بین رودخانه های کوچک و بزرگ دیگری هستند که همه آنها تقریباً یا جاری شدن در مناطق خشک و ایجاد جلگه های آبرفتی در محل وصول از کوه به دشت و بیابانها با مراکز نفوس و جمعیت را بوجود آورده اند. و از طرفی همانطور که در مبحث کوهها گفتیم تمام برجستگیها ناشی از چین خوردگیهای جوان دوران سوم می باشند بنا بر این دره های آنها جوان و فرسایش در مراحل ابتدائی خود می باشد. در نتیجه دره های آنها تنگ بوده و بطور نسبی می توان با خرج کمتر در زمینه سدسازی و مهار این آنها هم شبکه های آبرسانی عمده ای جهت به زیر کشت در آوردن مناطق وسیعی از بیابانهای غسی از مواه معدنی مورد نیاز گیاهان، ایجاد کرد و هم از نیروی نهفته و استعداد عظیم هیدروالکتریک (برق آبی) آنها استفاده کرد.

ناگفته نماند که این رودخانه ها غالباً در مناطق خشک جریان دارند و اهمیت آنها مرهون جریان داشتن آنهاست و زندگی میلیونها انسان بدانها وابسته است و چنانچه در جریان آنها وقفه ای ایجاد شود میلیونها انسان آواره می شوند. چنانکه اقتصاد و کشاورزی شمالشرق آفریقا (مصر و سودان) به نیل و پاکستان به سند و بخش شمالی شبه جزیره عربستان (عراق) به بین النهرین وابسته است فلذا یکی از موارد ضرورت وحدت مسلمین همین مسئله می باشد.

۵- ج. اقلیم مدیترانه ای: در عرض ۳۰ تا ۴۵ درجه جغرافیائی قرار گرفته و شامل کوههای اطلس - آلبانی - استانبول - سواحل جنوبی و شمالی ترکیه - قفقاز - البرز و زاگرس می باشد. در این اقلیم تابستانها گرم و خشک و زمستانها مرطوب و در نقاط کوهستانی سرد و در حواشی دریای مدیترانه ملایم و خنک می باشد. جنگلهای متفرق و محصولات گندم و زیتون و مرکبات و انگور از خصوصیات این نوع اقلیم است یعنی نقاطی که در عرض مدیترانه ای قرار دارند بالقوه استعداد تولید این محصولات را به مقدار زیاد دارا می باشند.